

Nödåren på Sollerön och i Dalarna under 1690-talet

Hyllorna på "Coopen" är välfyllda. Vi väljer och vrakar, njuter av exotiska frukter och läser på förpackningar med livsmedel som våra förfäder inte ens kunde drömma om och ojar oss kanske över att en vara tillfälligtvis är slut. Just den ingrediensen behöver jag ju idag! Många slänger livsmedel så snart de passerat "Bäst före datum". Så annorlunda mot förr i världen i bondesamhällets självhushåll. Nödåren på Karl XII:s tid i slutet av 1690-talet, det stora hungeråret 1773 eller missväxtåren 1867-1869, som bl.a. ledde till att många sökte sig till "löftets land", nybyggarområdena i den amerikanska mellanvästern, är exempel på så kallade "dyrtider" i Dalarna.

Carl von Linné besökte Dalarna 1734 och kunde berätta om levnadsförhållandena i vårt landskap. Ett par år tidigare gav han ut boken "20 sorters nödbröd, särskilt skogsväxter, med vilka lantbefolkningen av lägsta klassen i olika landskap under svåraste oår uppehållit livet in i sena år". Det gällde nog inte endast den lägsta klassen. Nöden drabbade alla. Man svält i bondstugor och i prästgårdar, i soldatfamiljer liksom i militärbostället. Bland de olika nödbröden kan nämnas vid sidan av barkbröd, som åts även under "bättre" år, bröd av malda djurben eller bakade på rönnbär och islandslav. Skalden Runebergs dikt om bonden Paavo, som uppmanar sin hustru "Blanda du till hälften bark i brödet, ty förfrusen står vår grannes åker" kunde ha gällt en solleröfamiljs situation. Idag har ett bageri i Norrland specialiserat sig på barkbröd – som dyr delikatess!!

Spannmålsbristen var ett gissel för detta bröd- och grötätande folk, där sovel även under godår hörde till ovanligheten. I bästa fall, om man hade kunnat slakta en gris på hösten, fanns kanske någon fläskbit att njuta av till jul. Då var det stor fest. På hösten 1838 ställde sig ärkebiskopen i spetsen för en insamling och 4 000 Riksdaler banko sändes till Falun för att fördelas till ”den arma, ett tårebröd af bark och mossa ätande Dal-allmogen”.

År 1867 gjordes ett upprop av en undsättningskommitté för de nödlidande i Dalarna och man tillsatte en länsagronom med uppgift att lära de hungrande framför allt i övre Västerdalarna att ta tillvara vad naturen kunde ge. Det kunde vara brist på mat även under relativt goda skördeutfall och kyrkböckerna vittnar om många som dött av hungerrelaterade sjukdomar.

Nödår har drabbat Dalarna och stora delar av vårt land även tidigare. Klimatförändringar, ett vulkanutbrott på Island i slutet av 1700-talet, missväxt på grund av köld, torka eller regn – orsakerna kunde vara många. Här ska vi ägna oss åt det sista årtiondet av 1600-talet dvs efter att vi fått en kyrkolag 1686, där prästerna anmodades att föra noggranna anteckningar bl. a. om födde, vigde och døde, något som idag utgör en ovärderlig källa för hembygds- och släktforskare. I Finland, som då hörde till Sverige, svält 1/4 av befolkningen ihjäl på 1690-talet. Vissa gör gällande att de döda utgjorde 1/3 av alla boende i Finland. Estland, som hörde till den svenska stormakten vid den här tiden led också svårt och upplevde en stor befolkningsförlust.

I Rättvik beskriver prästen situationen så här år 1697, i många trakter det allra svåraste hungeråret: ”under desse åhren hafva många här upp uthi landet blifvit aff hungersnöd tvungne att grippa till otjänlig spijs, hästars, hundars och kattors kiött och ganske många blifvit döde aff svullnad och swult...” I brist på spannmål åt man gräsrötter, ”hösmåh”, ärtris, halm och humleris och man kunde skatta sig lycklig, då man kunde ta bark från späda tallar, torka den, mala den och baka bröd därav. I Leksand dödades en sjuårig flicka av en tall, som föll på henne, när hon och hennes mor var ute för att ta bark. En olycka kunde naturligtvis hända – kanske ”hjälpte” utmattning och hunger till...

År 1696 var synnerligen svårt för soldbyggarna. Av de 254 personer, som begrovs i Mora det året, var drygt 50 från Sollerön. Barnen drabbades särskilt hårt och av de döda på ön var ca 90 % femton år eller yngre. Det betydde att en ”hel” generation försvann. Det bör ha gett utslag i antalet äktenskap och barnafödslar en lång tid framåt. Ett av de döda barnen var lille Carl, två år gammal och son till kaptenen och adelsmannen Johan Bratt af Höglunda på Sollerön. Han hade varit sjuk i tio dagar av blodsot. Fadern dog vid midsom-

martid två år senare och efterlämnade sex barn, alla under tretton år gamla. Av dem var en dotter född 1698 och ett tvillingpar 1697. Två år senare avled i Falun tolv personer från Sollerön, däribland fyra barn. Vid St. Olofs kyrka i Stockholm fick Tollar Jöns Persson och Skinnar Lars Larsson sina vilorum. Prästen i Mora antecknar att 46 sockenbor avlidit och begravts i andra församlingar. De flesta hade sökt sig till stockholmstrakten i sin nöd. Det var flera än dem vi återfinner i dödböckerna och uppgifterna bygger på meddelanden hem från prästen i den församling människorna dött och begravts. Många kunde inte redogöra för varifrån de kom, påträffades döda och hade inget ”personbevis” på fickan och i dödböckerna står ofta ”dahlebarnet, dahlgumman (gift kvinna), dahldrängen och -pigan (ogifta personer)” med olika stavningar, ibland med ett framförstående ”främmande”. På något sätt – dialekterna kanske – särskilde sig folk från Dalarna. Kläderna såg nog ganska likartade ut oavsett varifrån man kom. Det var skaror av illa klädda, försvagade och hungrande trashankar som drog genom socknarna.

En del dödsorsaker har klara samband med hungersnöden. Den vanligaste under nödåren är ”blodsot”, som även gick under namnen ”rödsot eller rötfeber”. En mycket allvarlig tarmsjukdom, som spreds genom dålig hygien och utan antibiotika, som sätts in mot ”dysenteri”, som man kallar denna shigellainfektion idag, var man oftast chanslös. Post- och inrikes tidningar meddelar i augusti 1773 att sjukdomen ”uppkommit genom smitta av uslingar (fattiga stackare) som för hungersnöd strukit omkring Landet i större skaror, och fördt sjukdomen med sig”. Vad man på Sollerön visste om sjukdomen och dess orsaker i slutet av 1600-talet är inte känt. Mycket handlade om skrock och vidskepelse – knappast särskilt verksamma botemedel i det här sammanhanget.

Flera kan mycket väl ha avlidit av brist på mat trots att prästen antecknat sjukdomar som ”hufvudsot, brennesjuka, löst lif eller durchlopp (diarré)” och liknande. Diagnos var inte lätt att ställa och läkare fanns inte att tillgå. Döden var en vanlig gäst i alla hem. I vissa socknar anges ingen dödsorsak trots att man av antalet döda förstår att en svältkatastrof drabbat bygden. Att på flera ställen en smittkoppepidemi kom samtidigt, gjorde inte situationen lättare. År 1696 dog tretton små barn på Sollerön av kopporna.

En av de många som nödåret 1699 drevs ut på vägarna från Sollerön var 12-åriga Brita Larsdotter, som man fann ihjälfrusen på Alvikens is. Man kan ana den smärta föräldrarna kände, som inte kunde föda sina barn utan tvangs sända ut dem på tiggarevandring. Svårast var det för barnen och de gamla orkeslösa, de tärande. De närande, alltså de arbetsdugliga, måste få den mat

som fanns att tillgå för att försöka orka försörja de andra. Inte ens prästerna förstod alltid allvaret – om en ”gammal piga (ogift kvinna) om 47 år”, som låg död i en hölada i Leksand år 1698, får vi veta att man inte kan tro att hon dött av svält, då hon haft litet bröd i påsen (tiggarpåsen). För henne kom hjälpen för sent. Om en avliden från Klockarberg i Leksands socken står att läsa att han levtt ett enkelt liv men på slutet ”brukat snatteri ibland, besynnerligen på rofvor”. En ganska onödig kommentar, kan man tycka. Vad gjorde man när svälten slet i tarmarna? När uthungrade barn grät tills de inte orkade längre?

Många sökte sig neråt landet. Kanske skulle man kunna hitta utkomstnigheter i Falun, i Rombolandet, slättbygderna i Mellansverige, eller i Stockholm, dit man även under goda år begav sig på herrarbete. Jugen Jon Jonsson från Bengtsarvet, 29 år gammal, orkade inte längre än till kvarnen i Limån, där han påträffades död av några leksandskarlar flera månader senare. Han hade ämnat sig till Falun. Soldaten Erik Persson Råbock från Sollerön dog på Nääs, nuvarande Siljansnäs. En del av dem som återfanns döda i olika socknar hoppades kanske att den svenske generalguvernören i Pommern Nils Bielkes löften om en bättre framtid på den ”Tyska bottnen” skulle vara lösningen på problemen här hemma. Från flera socknar i Dalarna begav man sig dit, unga ogifta män och kvinnor och ibland hela familjer. Somliga blev kvar där nere, gifte sig och födde barn som blev svensktyskar och vilkas ättlingar lever kvar i orter som Wismar och Greifswald, andra kom tillbaka och gick på flera långa vandringar dit ner. Det blev ett slags förlängda herrarbetsvandringar även om troligtvis en del av sträckan färdades med båt.

Hur såg det då ut i Solleröns omgivningarna dessa år? Två små systrar i Klasan i Venjan hade begynt lära sig läsa. De hade ”bedit till Gud de skulle få dö”. Livet tycktes dem outhärdligt i deras hungersnöd. Ingeborg Larsdotter från Vika i Mora hade i välmaktens dagar tjänat hos åtskilliga i Värmland men ”hemkom i sin ålderdom och sökt sin föda med tiggande merendels”. En blind man från Finnbo i Leksands socken dog under tiggarevandring och där mötte även en fattig tiggerska med ”godt besked” från Orsa sin död. ”Hunger och kiöld”, skriver prästen att hon dog av. En ”kåna”, nedsättande benämning på ogift mor, från Norr Mockfjärd, avled som tiggerska i Gagnef av ”blodsott och swult”. ”Sot” på den här tiden var en vanlig benämning på svår sjukdom och lever kvar idag i exempelvis ”lungсот” för tuberkulos. De många tragiska människooöden vi möter i kyrkböckerna är fjärran från vår tids socialvård.

Till Gagnef ledde färdvägar både från Siljansbygden och Västerdalarna och

här möttes många olyckliga i sin kamp för födan. En fattig tiggerska från Järna tvangs 1699 uppleva att hennes lilla barn "dödt på vägen på modrens armar". Några orkade gå längre söderut. Kanske kände de vuxna stigarna och de gropiga kärrvägarna från tidigare herrarbetsvandringar. I Vika socken utanför Falun skriver prästen att Olof Nilsson på Sollerön begravts i "Östra hörnet" av kyrkogården. Den 43-årige mannen fick dela grav med en lek-sandskarl. Det är troligt att man hade en allmän grav i beredskap. I många socknar hade man även under normala år en uppgrävd vintergrav. För många av de främmande liken står i dödboken "utfattig". De begrovs på bekostnad av den församling som gav dem deras sista vilorum. I Gagnef jordades ett främmande fattigt manslik från Lima. Han hade i tre dagar legat sjuk i prästgården och avlidit och blivit "christeligen begravnen" och i Västerfärnebo dog 15-årige Mats från Mora som inte kunde berätta mera om sina föräldrar än att de var sjuka när han "reste bort". Kanske var de redan döda och nåddes aldrig av beskedet om sin sons död?

Man kan tänka sig de svårigheter soldbyggarna möttes av då många kroppar efter barn och vuxna skulle fraktas från Sollerön till Mora för begravning. Det gick väl an när isarna låg men besvärligare var det höst och vår. Det ålåg dessutom den dödes anhöriga att gräva graven. Utmattade av hunger och umbäranden måste många göra sina anhöriga den sista tjänsten. Den 1696 år avlidne Jugen Jon Jonssons sentida släkting Jugen Jon Andersson visste vad detta innebar, då han tre gånger gick till kungen för att få tillstånd att bygga Sofia Magdalena kyrka och därmed inte bara ersätta Laurentii gamla kapell med en stor stenkyrka utan också få en begravningsplats för sina kära. Att man mänskligt och ekonomiskt orkade med detta stora projekt under nästa stora hungersnöd på 1770-talet inger respekt.

1696.

CXXXII.	Anna Näre ^{da} från Bovelers, Sö ^{ra} i Söderboot	5 $\frac{1}{2}$
CXXXVII.	Anna Paul ^{da} från Näsängens, Sveriges gamla Bonomn	6 5.
CXXXVIII.	Enig, 2 mat ^{er} från Näsängens, Sö ^{ra} i Söderboot	14 $\frac{1}{2}$ 16 1/2
CXXXIX.	Enig, 2 mat ^{er} från Bovelers, Sö ^{ra} i Söderboot	40 1/2
CXL.	Enig, 2 mat ^{er} från Sveriges, Sö ^{ra} i Söderboot	12 $\frac{1}{2}$
CXLI.	Matt ^{er} Sveriges i Söderboot	3 8 1/2
CXLII.	Enig, 2 mat ^{er} från Sveriges, Sö ^{ra} i Söderboot	5.
CXLIII.	Matt ^{er} Olsson från Bovelers, Sö ^{ra} i Söderboot	21.

1698.

Bållens Karin och hennes dotter	} alla 7-8 års ålders och begravna vid Fallin	2
Säll Nils Ladv af Sötterns		2
Jörgenell Karin		1
Nils Ladv af Söd		1
Nils Ladv Nils Olaf		1
Rikell Junga Margareta		1
Nils Ladv Nils 2 barn		2
Maad af Söd jömben	1	
Bomd Säll Karin	1	

Till prästgårdar och gästgiverier sökte man sig gärna. Där var man van att få hjälp. En fattig kvinna från Nås dog efter framkomsten till Grangärde prästgård. Andra vände sig mot Hälsingland och Norrlandskusten, där död- och begravningsböckerna vittnar om deras fruktlösa försök att skaffa föda. I de nordligaste socknarna i Dalarna, där färdvägarna till Norge var väl kända för forkörare och andra, var Röros ett vanligt mål. Dit kom en fattig man från Särna för att köpa säd men dog i ”den på orten gångbara blodsoten”.

De dagliga sysslorna måste skötas. En limakarl dog av ”svult och hunger” på skogen mellan Värmland och hemsocknen, när han skulle hugga ved. Han hade två små döttrar med sig i kölden, berättar personalian. Särskilt svårt var det för alla små barn, som drabbades. I en del fall rörde det sig troligtvis om direkt vanvård. Hygienien lämnade mycket övrigt att önska och farorna var många. Elden i spisen. Brunnar och vattendrag. Farliga redskap. I Husby socken i södra Dalarna begrovs samtidigt prästens och organistens barn, alla döda av blodsot.

Exemplen ovan är tidsbilder från Dalarna under 1690-talet skulle i många fall kunna gälla det övriga Sverige också. Mälardalskapen, Dalarna och Norrland drabbades särskilt hårt. Vintern 1695 uppges ha varit den kallaste på fyrtio år och kallades i Norrland för ”det stora svartåret”. Rågen blommade först i slutet av juli. Den hårda nattfrostn tog axen i början av augusti och säden hann inte mogna. Ingenting att äta och inget utsäde var liktydigt med katastrof. Till följd av massvälten skrev biskopen i Visby Israel Kolmodin psalmen ”Den blomstertid nu kommer”. Den lär ha varit menad som en bön om att det hårda vädret skulle ersättas av värme och ge goda skördar och har rubriken ”Om jordens fruktbarhet” i 1695 års psalmbok. Nutidens ”sommarlovpsalm” som upplevs så fylld av glädje och förväntan hade en betydligt mörkare innebörd, när den skrevs. Den sjöngs och sjungs fortfarande även i våra två grannländer Finland och Norge, som inte heller förskonades från svältår och de svårigheter det förde med sig.

Margaretha Hedblom